

Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego: geneza, kształt, funkcjonowanie, relikty

The Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: Origins, Shape, Functioning, Relics

The Grand Duchy of Lithuania was one of a few countries in Renaissance Europe that created a codified law. In 1529, 1566, and 1588 it was brought by monarchs and estates. It was mainly due to the profound transformation of a social structure, fast political and economic changes, a necessity to reinforce the state, and strengthen the bounds between Poland and Lithuania in the face of Muscovite danger. Lithuanian and Ruthenian customary laws, hitherto privileges, norms of Polish, Roman, Magdeburg, Masovian, Ecclesiastical (both Catholic and Orthodox) laws, and practice experience were the sources of the codification.

The Third Statute, the most excellent of the statutes of Lithuania, consisted of 14 chapters that included 488 articles. The code attempted to cover the entire legal system (so-called political and judicial law), e.g., the political system, rights of estates, private and criminal laws, administration of justice, and judicial procedure. Like previous Lithuanian codes, the Third Statute declared the territoriality of law principle. Humanitarian ideas influenced the code: emphasized in the in dubio pro reo principle, limited the responsibility of juveniles, granted public defender for the poor, and eliminated most of the causes for enslaving. Despite numerous attempts, it was not revised. The Sejm constitutions, precedent judgments of the common courts, and the resolutions of the Permanent Council in the second half of the 18th century decided matters not regulated by the code. Still, applying the Statute in practice sometimes differed from its literal meaning.

After the partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Russia gradually limited the scope of use of the Third Statute, and finally, it was annulled in 1840. Nonetheless, it had some practical importance after that date. Yet, by the end of the 19th century, some trials in succession cases were based on its norms and some of its institutions were transferred into customs still in use in the third decade of the 20th century. The Third Statute also played an essential role as a symbol of the separateness of the Grand Duchy of Lithuania, both during the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the 19th century.

Andrzej Zakrzewski

profesor nauk prawnych
Uniwersytet Warszawski

ORCID – 0000-0001-8611-4540

e-mail: andzak@uw.edu.pl

Słowa kluczowe:
Wielkie Księstwo Litewskie, Statuty litewskie

Key words:
Grand Duchy of Lithuania, Statutes of Lithuania

<https://doi.org/10.36128/priv.vi42.579>

Wielkie Księstwo Litewskie było jednym z niewielu państw renesansowej Europy, które zdobyło się na kodyfikację prawa¹. W latach 1529, 1566, 1588 doprowadził do niej zarówno władca, jak i stany.

- 1 Juliusz Bardach, „Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym”, [w:] Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1988), 9-71. Jest pozycja syntetyczna i nadal aktualna, stąd jest podstawą

Konieczność taka wynikała z poważnych zmian w strukturze społecznej, szybkich przemian ekonomicznych oraz – przede wszystkim – konieczności wzmocnienia państwa wobec zagrożenia moskiewskiego i – również przez to zagrożenie wymuszonego – związku z Koroną Polską.

Aż do końca pierwszej ćwierci XVI stulecia prawo litewskie było, tak jak większość systemów prawnych epoki, prawem zwyczajowym. Do prawa stanowionego zaliczyć można tylko przywileje ziemskie, choć i te nierzadko zatwierdzały zwyczaj. Na sukces kodyfikacji znacząco wpłynęła silniejsza niż w Koronie – przynajmniej do Unii lubelskiej – władza hospodara. Decyzje jego i otoczenia nie wymagały – aż w takim stopniu jak w Koronie – akceptacji *narodu politycznego*.

Do kodyfikacji dochodziło stopniowo. Już w 1468 r. spisano – w 25 artykułach – *Sudiebnik*, zawierający przepisy zarówno prawa, jak i postępowania karnego². W 1501 r. wielki książę Aleksander, nadając przywilej ziemi wołyńskiej, zastrzegł, że będzie on obowiązywał do czasu wydania statutów dla całego Wielkiego Księstwa³. Kolejne sejmy (wileński 1514 r. i grodzieński 1522 r.) prosiły władcę o wydanie dla Wielkiego Księstwa *prawa pisane-go*. Projekt Statutu rozpatrzył w drugiej połowie 1522 r. sejm wileński, który sprzeciwił się niektórym postanowieniom, zapewne określającym skład sądów niższych. Różnice zdań trwały aż do sejmu wileńskiego lat 1528-1529. Wówczas Statut przyjęto, hospodar zaś wprowadził go w życie od 29 września 1529 roku.

O twórcach Statutu nie wiemy wiele – obracamy się w kręgu przypuszczeń. Niektórzy badacze – tradycyjnie – sądzą, że istotną rolę odegrał kanclerz i wojewoda wileński Olbracht Gasztold. Inni zaś uważają, że twórcami Statutu byli Radziwiłłowie: Mikołaj Mikołajewicz i Jan Mikołajewicz⁴.

dalszych twierdzeń. Przypisy wskazują i dokumentują pozycje i poglądy nowsze bądź odmienne.

- 2 Wzorcowa edycja: Inna P. Starostina, „Sudebnik Kazimira 1468 g.”, [w:] *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. 1988-1989* (Moskwa: Nauka, 1991), 170-344.
- 3 Mikhail N. İasinskiĭ, *Ustavnye zemskie gramoty Litovsko-Russkogo gosudarstva* (Kiev: Univ. top. [V.I. Zavadskogo] 1889), 73.
- 4 Zob.: Stanislovas Lazutka, „Pirmojo Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslė”, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, red. Alfredas Bumblauskas, Rimvydas Petrauskas (Vilnius: Aidai 1999), 279-297; Stanislovas Lazutka, „Istorinės ir literatūros tyrimai apie Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslę”, [w:] *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, red. Irena Valikonytė, Lirija Steponavičienė (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2005), 14-20; Vasil' Voronin, „Pakhvala karali̇a Żhygimonta” Voitsekh (Al'brėkhta) Gashtaŭta i vydanne Pershaha statuta Vi̇alikaha Kni̇astva Litouskaha”.

Źródłami kodyfikacji było prawo zwyczajowe Litwy i Rusi, dotychczasowe przywileje oraz doświadczenia praktyki. Kodyfikacja litewska skorzystała też z przepisów prawa polskiego, mazowieckiego, niemieckiego, rzymskiego⁵, a także z prawa kościelnego (katolickiego i prawosławnego).

Liczący 13 rozdziałów i 282 artykuły I Statut⁶, miał – w założeniu – obowiązywać całą ludność Wielkiego Księstwa, bez różnicy stanu czy statusu majątkowego. Przewidziano możliwość uzupełniania Statutu w przypadku istnienia luki w przepisach: sąd miał rozstrzygać na podstawie prawa zwyczajowego. Kodeks funkcjonował wyłącznie w rękopisach rozesłanych do sądów⁷. W Wilnie bowiem, po zamknięciu w 1525 r. drukarni Franciszka Skoryny, nie było możliwości druku cyrylicą.

Statut wymagał poprawek, których dokonano w latach 1533-1538. Na sejmie brzeskim 1544 r. domagano się kolejnych zmian. Gospodar zgodził się na poprawę prawa i powołanie komisji, *liudiej dobrych, poważnych*, zarówno katolików jak i prawosławnych, która miała wprowadzić odpowiednie zmiany, a następnie przedstawić sejmowi i gospodarowi. Prace nad poprawą przeciągały się, szlachta ponaglała, jak choćby na sejmie wileńskim 1551 r. Nawet 10 lat później poprawy jeszcze nie zakończono. Dopiero na sejmie bielskim w 1564 r. Zygmunt August potwierdził Statut, obiecując wprowadzić w życie od 11 listopada 1564 r. Terminu nie udało się jednak dotrzymać. Ostatecznie Statut zatwierdzono – po dyskusjach na sejmach w Mińsku w 1564 r. i w Wilnie w latach 1565-1566 – pod koniec obrad sejmu wileńskiego 1 marca 1566 r. Kolejnych korekt dokonano podczas następnego sejmu grodzieńskiego w styczniu 1567 r.

II Statut liczył 14 rozdziałów, składających się z 368 artykułów. Zawierał wprawdzie przepisy z I Statutu, licznie dominowały jednak unormowania nowe. Był dziełem komisji, o której składzie (przynajmniej w części łacińskiej) wiemy zdecydowanie więcej niż o jej poprzedniczce. Z wybitniejszych członków warto wymienić wójta wileńskiego Augustyna Rotundusa

[w:] *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, red. Irena Valikonytė, Lirija Steponavičienė (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2005), 23.

- 5 Sławomir Godek, „Elementy prawa rzymskiego w prawie spadkowym I Statutu litewskiego”, [w:] *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, red. Irena Valikonytė, Lirija Steponavičienė (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2005), 107-130; Sławomir Godek, „Wpływ prawa bizantyjskiego na opiekę w Ruskiej Prawdzie i w I Statucie litewskim” *Zeszyty Prawnicze UKSW*, 1 (2001): 123-147.
- 6 Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas 1529 m.* (Vilnius: Vaga 2001), *passim*.
- 7 Przykładowo: *Lietuvos Metrika (1528-1547), 6-oji Teismų bylų knyga*, wyd. Stanislovas Lazutka et al. (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1995), 155.

Mieleskiego z Wielunia, zapewne doktorat uzyskał on w Ferrarze. W komisji opracował – zapewne – redakcję łacińską. Niewątpliwym doktorem praw był natomiast Piotr Rojzjusz. W Wilnie otrzymał kanonię żmudzką, następnie wileńską, po 10 latach opracował *Constitutiones Ecclesiae Mednicensis* – zbiór statutów kapituły żmudzkiej⁸. Był też sędzią hospodarskiego sądu dla miast, na podstawie jego doświadczeń napisał i wydał w Krakowie w 1563 r. *Decisiones de rebus in sacro auditorio Lituanico ex appellatione iudicatis*⁹. Statut ten, podobnie jak poprzedni, nie został wydrukowany, istniała jednak analogiczna praktyka centralnego kopiowania i rozsyłania jego egzemplarzy do poszczególnych sądów¹⁰.

Przemiany w realiach społecznych, ekonomicznych, politycznych Wielkiego Księstwa Litewskiego, w przededniu zawarcia unii lubelskiej, zmusiły do kolejnych zmian w prawie. W maju 1568 r., na kolejnym sejmie grodzieńskim, powstała więc komisja dla poprawy Statutu. Jej skład zrekonstruował niedawno Andrej Radaman, który też opisał całość prac nad następnym Statutem. Badacz ten sądzi, że efekt swych prac komisja przedstawiła na sejmie lubelskim tego samego roku¹¹. Kolejne sejmy nie mogły zająć się tą kwestią, sprawę odwlekaly również następujące po sobie bezkrólewia. O konieczności poprawy statutowej wspominały więc, poczynając od 1574 r. kolejne zjazdy stanów litewskich. Podkanclerzy litewski Eustachy Wołłowicz zwywał w 1577 r. kanclerza litewskiego i wojewodę wileńskiego Mikołaja Radziwiłła Rudego: „Dla Boga, m[iłoś]ciwy panie, obierzcie w[asze] m[iłoś]ciowie

-
- 8 *Vilniaus ir Žemaičių katedrų kapitułų statutai*, wyd. Wioletta Pawlikowska-Butterwick, Liudas Jovaiša (Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2015), 56, 156.
 - 9 Marzena Dyjakowska, „Decisiones Lituanicae Piotra Rojzjusza – przykład renesansowego źródła poznania stosowania prawa rzymskiego przed sądem asesorskim w Wilnie. Problemy badawcze i translatorskie” *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, nr 1 (2020): 1-15.
 - 10 Natalia Jakowenko, „Świadomość prawna szlachty w zwierciadle obiegu literatury prawniczej na Wołyniu i Naddnieprzu”, [w:] Natalia Jakowenko, *Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI-XVII wieku*, przeł. Katarzyna Kotyńska (Warszawa: Wydawnictwo UW, 2010), 102-103.
 - 11 Andrëi A. Radaman, „Razvitie pravovoï sistemy. Statut 1588 g.”, [w:] *Istorii a belorusskoï gosudarstvennosti, T. 1: Belorusskai a gosudarstvennost': ot istokov do kontsa XVIII v.* red. Ol'ga H. Levko, Valentin F. Golubev. (Minsk: Belaruskai a navuka, 2018), 443-466.

ku poprawie tego nędznego Statutu kilka osób...”¹². Prace – w najogólniejszym kształcie – ukończono pod koniec 1584 r. Ostatnie prace redakcyjne prowadziła kancelaria hospodarska, stąd też ówczesnemu podkanclerzemu Lwu Sapieżę przypisywano, całkowicie niesłusznie¹³, decydującą rolę w stworzeniu statutu.

III Statut składał się z 14 rozdziałów, zawierających 488 artykułów. Kodeks miał ambicję w miarę pełnego unormowania prawa politycznego i prawa sądowego: ustroju, praw stanów, prawa prywatnego, karnego, ustroju sądów i ich procedury. Tak jak poprzednie deklarował zasadę terytorialności prawa. Zasada ta jednak wyrażała raczej pewną tendencję, znacznie bowiem wyprzedzała swoją epokę. Istniały przecież na obszarze państwa – tak jak w całej ówczesnej Europie – inne systemy prawne: Żydów, Tatarów, Karaimów i Szkotów a przede wszystkim prawo niemieckie i prawo obowiązujące ludność poddańczą. Statut głównie jednak obejmował prawo sądowe, prawo polityczne potraktowano w nim wybiórczo, choć pierwsze 3 rozdziały mają – bardzo uwspółcześniając – charakter *quasi*-konstytucji. Zabrakło bowiem przywilejów normujących stosunek Korony i Wielkiego Księstwa – nie odpowiadały one litewskiej elicie. Statut ukazał się, bez owych przywilejów, w 1588 r.

Kodeks prawie nie wspominał o związku z Koroną. Po dokładniejszej wszakoż lekturze zauważyć można jednak nieliczne nawiązania: do państwa, do władcy i samego związku. Korona, koronny (w różnych formach gramatycznych) występuje w 2 artykułach, korol – w 7, królestwo zaś w 2 artykułach. Unia – tylko raz, i to mimochodem – we wzmiance o podatkach w konstytucji: „na uniey sejmu lubelskiego o ziemi wołyńskiej, podlaskiej, kijowskiej [...]” (rozdz. III, art. 29)¹⁴. Statut zawierał natomiast postanowienia niezgodne z aktem lubelskim: ograniczenia w nadawaniu dóbr i urzędów litewskich cudzoziemcom, zagranicznikom i sąsiadom – w praktyce więc: Koroniarzom.

Kodeks stał na stanowisku humanitaryzmu: akcentował zasadę *in dubio pro reo*, ograniczył odpowiedzialność nieletnich, ubogim przyznawał

12 Cyt. za: *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696)*. Spis, oprac. Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba (Warszawa: DiG, 2007), 15.

13 Andrzej. B. Zakrzewski, „III Statut litewski a Lew Sapieha”, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. Sławomir Górczyński, Mirosław Nagielski (Warszawa: DiG, 2014), 457–464.

14 Do badania częstotliwości występowania takich terminów przydatna jest fundamentalna monografia języka III Statutu: Vladimir Mićakishev, *Język Litowskiego Statutu 1588 goda* (Kraków: Lexis Nexis, 2008), 490–491, 684.

obrońcę z urzędu, likwidował wreszcie większość sytuacji powodujących powstanie niewoli¹⁵. W wypadku luki w prawie, kodeks upoważniał sąd do wyrokowania według sumienia swego i przykładem inszych praw chrześcijańskich, zapewne więc – choć jest to nadal dyskusyjne – wedle prawa rzymskiego¹⁶, kanonicznego i magdeburgskiego¹⁷.

Zygmunt III zatwierdził III Statut odrębnym przywilejem, wydanym podczas sejmiku koronacyjnego w Krakowie w styczniu 1588 roku. Litwini zażądali bowiem jego zatwierdzenia, uzależniając m.in. od tego uznanie nowego władcy. Sejm natomiast w ogóle nie uchwalił konstytucji zezwalającej na edycję tego kodeksu¹⁸.

III Statut, choć oczywiście lepszy od poprzedniej kodyfikacji, stosunkowo szybko doczekał się prób nowelizacji. Skąpe wzmianki o niej zawiera list Lwa Sapiehy do Krzysztofa Radziwiłła z 1592 r., w którym pisał: „Poprawę statutową łatamy, mamy trudności, dosyć jest upartych i nierozsądnych kilka, że na tem wszystko zasadzili, aby jeno przeczyli i najlepszej rzeczy, a czasem i sami nie rozumieją czego chcą [...]”. Iwan I. Łappo sądził więc, że komisja kodeksu nie poprawiała¹⁹. Ponad czterdzieści lat temu Vytautas Raudeliūnas opublikował jednak tekst przywileju Zygmunta III wydanego na którymś z sejmików warszawskich, zapewne – datując na podstawie znaku wodnego papieru – w latach 1594-1600. Poprawki usuwały z kodeksu

-
- 15 Zob. Bardach, „Statuty litewskie”, 58-59. Ujęcie odmienne: Jonas Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. I., cz. 2 (Kaunas: Špindulio sp. 1934), 32; dalsza dyskusja: Jan Jurkiewicz, „Kilka uwag o poddaństwie włościan na Białorusi w XVI w. (w związku z pracą M.F. Spiridonowa, Zakrieposzczenije kriestianstwa Bielarusii (XV-XVI ww.), Nawuka i technika, Minsk 1993, s. 220)” *Przegląd Historyczny*, 1 (1996): 104. Ostatnio: Maryna Kravets, Victor Ostapchuk, „Cossacks as Captive-Takers in the Ottoman Black Sea Region and Unfreedom in the Northern Countries”, [w:] *Slavery in the Black Sea Region, c.900–1900. Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam*, red. Felicia Roşu (Leiden: Brill, 2022), 309.
 - 16 Zob. Sławomir Godek, *Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588)* (Warszawa: Oficyna Naukowa 2004), passim.
 - 17 Bardach, „Statuty litewskie”, 60 n.
 - 18 Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588* (Warszawa: IH PAN-Wydawnictwo Neriton, 2002), 419.
 - 19 Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, 408 n.

sprzeczności między poszczególnymi jego artykułami²⁰. Analiza kolejnych, już polskojęzycznych, wydań Statutu z lat 1614 i 1619 wykazuje, że poprawek do tekstu jednak nie włączono.

Kolejne sejmy – w latach 1609-1636 – powoływały komisje dla poprawy Statutu i zasad funkcjonowania Trybunału, jednak bezskutecznie²¹. Komisja pod kierownictwem kanclerza Albrychta Stanisława Radziwiłła zaczęła pracę wiosną 1636 roku w Wilnie. Szybko poprawiała kilka rozdziałów i rozeszła się wskutek sporu między jej członkami katolickimi a protestanckimi²². Była to ostatnia poważniejsza próba poprawy prawa Wielkiego Księstwa, choć jego szlachta dość regularnie na sejmikach tego żądała. Kanclerz na zakończenie pracy stwierdził: „Chwalimy się starym obyczajem naszych przodków, niechże sejmowymi konstytucjami poprawia się to, co już się nie podoba”²³.

Statut miał pełnić rolę nadrzędną i ją – do pewnego momentu – pełnił. Gospodar obiecywał bowiem: „przywilejów, tak w pospolitości, jako i każdemu z osobna, nie mamy i nie będziemy móc dawać przeciw temu Statutu i Artykułów w nim opisanych” (rozdz. III, art. 5)²⁴. Jednak przemiany społeczne, gospodarcze i ustrojowe wymagały uściśleń i rozwoju starych oraz wprowadzania nowych regulacji, tak jak to przewidywał kanclerz. Spektakularnym przykładem faktycznego uchYLENIA statutowego artykułu (rozdz. XII, art. 7) jest konstytucja *Neofici* z 1764 r.²⁵. Trybunał litewski wydawał też

-
- 20 Vytautas Raudeliūnas, „Trečiojo Lietuvos Statuto pataisos (XVI a. pab.)“, [w:] *Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV – XIX*, red. Pranas Dičius et al. (Vilnius: Mintis, 1981), 129-141.
 - 21 O kolejnych pracach nad *korekturą* w latach 1609-1636: Henryk Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. III, *Sławne Państwo Wielkie Księstwo Litewskie* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton-IH PAN, 2008), 57-58. Na przykładzie województwa nowogródzkiego: Andrej A. Radaman, „Sistematyzatsyi i prava VKL i pytanne paprawy Trësi i aha statuta VKL na soimikakh Novaharodskaha vai i vodstva i 1587-1632 hh.” *Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorii i a*, nr 2 (2018): 21-31.
 - 22 Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, 434 n.
 - 23 Albrycht Stanisław Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. I, 1632–1636, przeł. i oprac. Adam Przyboś, Roman Żelewski (Warszawa: PIW, 1980), 536.
 - 24 Henryk Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton-IH PAN, 2002), 56.
 - 25 *Volumina Legum*, t. VII (Petersburg: Jozafat Ohryzko, 1860), 74, szerzej: Jerzy Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne* (Warszawa: PWN, 1968), passim.

– choć budziło to opory – precedensowe dekrety. Ta kwestia – dotąd nie dostrzeżona – wymaga badań. W XVIII wieku pojawił się jeszcze jeden sposób poprawy prawa: interpretowała je Rada Nieustająca, niekiedy dokonując wykładni Statutu i konstytucji Wielkiego Księstwa²⁶.

Oczywiście praktyka stosowania kodeksu nie zawsze odpowiadała jego literze. Statut, podobnie jak wcześniejsze przywileje, gwarantował szlachcie zachowanie jej wolności i majątków. Jednak Lew Sapieha, budując w ostatniej dekadzie XVI stulecia własne latyfundium i zależną od siebie klientelę, pozbawiał szlachtę majątków pod pozorem braku oryginalnych przywilejów nadawczych²⁷. Omalże dwa wieki później Antoni Tyzenhauz, porządkując gospodarkę w ekonomiach królewskich na Litwie, nie cofał się działaniami bezprawnymi, uprzedzającymi orzeczenia sądów²⁸. Wyzuwanie szlachty z majątków przez Lwa Sapiechę wynikało z dominacji magnaterii w strukturze społecznej Litwy. Bez magnackiej ochrony nie miała część szlachty nie mogła – nawet w XVII stuleciu – myśleć o bezpieczeństwie i stabilizacji ekonomicznej²⁹. Skłonność do omijania drogi sądowej, do poprzestawiania na prywatnym odszkodowaniu, nawet w sprawach o zabójstwo, zauważyli twórcy litewskiej korektury Trybunału z 1726 r., naturalnie zakazując tej praktyki³⁰. Wymaga to głębszego naświetlenia, ale zauważamy również dążenie do łagodzenia kary oraz omijania drogi sądowej i poprzestawiania na prywatnym odszkodowaniu. Wynikało to nie tylko ze słabości władzy wykonawczej w całej Rzeczypospolitej, ale również z przekonania, że – w konkretnym przypadku – prawo jest zbyt surowe.

Nawet karanie zdrady nie zawsze było możliwe: większość tych, którzy w połowie XVII stulecia poprzysięgli wierność Aleksemu Michajłowiczowi lub uznali zwierzchność Karola Gustawa nie poniosła żadnej kary.

-
- 26 Zob. *Zbiór rezolucji interpretacyjnych Rady Nieustającej z lat 1786–1788*, wyd. Marcin Głuszak (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014), nr 13, 29, 38, 46, 72, 98, 143, 199, 200, 235, 239, 240, 247, 260, 289, 316.
 - 27 *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630-1707)*, red. Andrzej Rachuba (Warszawa: DiG, 2003) 41-43.
 - 28 Stanisław Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. I (Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego w Londynie, 1970), 579.
 - 29 Urszula Augustyniak, „Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze” *Kwartalnik Historyczny*, nr 1 (2002): 103.
 - 30 Jerzy Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, cz. I (Wrocław-Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958), 101.

Złożenia przysięgi wierności obcemu monarsze pod przymusem nie traktowano jako zdrady, często bowiem zmienne losy wojny skłaniały szlachtę litewską do takiego aktu, będącego smutną koniecznością. Podzielał tę opinię Jan Kazimierz, zauważając w uniwersale z 23 II 1655 r. że „wiarołomny nieprzyjaciół Moskwin [...] osoby duchowne, szlachty, i poddanych jednych w niewolę do Moskwy zapędził, drugich tyrańsko pozabijał, trzecich do tego przymusił, że mu przysiędzą i znowu się chrzczyć [...] musieli”³¹. Aktywnych zdrajców monarcha początkowo pozbawiał majątków, choć bez wyroku sądu sejmowego było to sprzeczne z prawem³². Z biegiem czasu, w miarę sukcesów wojsk litewskich i koronnych, dotychczasowi zdrajcy wracali do prawowitego władcy. Ten zaś – jak w typowym przywileju amnestyjnym dla Mikołaja Ciechanowieckiego: „to wszystko, cokolwiek się przezeń u Moskwy protekcyej w tym zamieszaniu stało, miłościwie przebaczywszy [...] w wieczną, i nieodzowną amnestyją i zapomnienie puścił”³³. Wybaczenie tej zdrady było – wobec skali problemu – niezbędne dla zapewnienia spokoju wewnętrznego oraz odbudowania armii i państwa³⁴. Zastosowanie przepisów prawa przeszkodziłoby w stabilizacji sytuacji Rzeczypospolitej. Widać więc, że w XVII stuleciu prymat polityki nad prawem nie był niczym zaskakującym.

W samej pozycji Wielkiego Księstwa Litewskiego również nastąpiły poważne zmiany: w ciągu ponad dwóch stuleci od wydania III Statutu w praktyce pozostały: nazwa państwa, tytuł władcy oraz terytorium cokolwiek okrojone poprzez przegrane wojny, układ międzynarodowy i rozbiory. Granice zaś z Koroną pozostały niezmiennie. Formalnie u schyłku tego stulecia w 1697 r. przewidziany przez Statut ruski język kancelaryjny zastąpiony został – „ponieważ dotąd mieliśmy z rusczyzny wielką niewygodę dla niedostatku czytelników i scribentów ruskich, których szkoły i studia passim ustały”, jak to tłumaczyła szlachta nowogródzka³⁵ – przez polszczyznę.

31 *Akty Vilenskoj arkheograficheskoj komissii*, t. XXXIV, *Akty odnosiaščiesia ko vremeni voŭny za Malorossiiu* (Vil'na Ėl.-Tip. „Russkii Pochin”, 1909). 34.

32 Henryk Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612-1655. Wojewoda wileński, hetman wielki litewski* (Warszawa: MADA, 2000), 203.

33 *Metryka Litewska. Księga wpisów nr 131*, oprac. Andrzej Rachuba (Warszawa: DiG, 2001), nr 292.

34 Andrzej B. Zakrzewski, „Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksego Michajłowicza. Szlachta wobec nowej władzy”, [w:] *Litwa w epoce Wazów*, red. Wojciech Kriegseisen, Andrzej Rachuba (Warszawa: IH PAN-Wydawnictwo Neriton 2006), 207-217.

35 Gintautas Sliesoriūnas, „Sejmiki nowogródzkie w okresie bezkrólewia 1696/97 r. a nadanie językowi polskiemu statusu urzędowego w Wielkim Księstwie Litewskim”, [w:] *Między Zachodem a Wschodem*, red.

To nie znaczy bynajmniej, że w sądach czy urzędach ruszczyzny nie słyszano³⁶. Poza sejmem wprowadzono w 1640 r. język polski – zamiast ruskiego – w obrocie sądowym na Smoleńszczyźnie³⁷. Własnego sejmu Litwa już nie uzyskała, a stosunkowo wcześniej przestał się zbierać sejmik generalny w Słonie. Funkcje jego przejęły litewskie sesje prowincjonalne podczas sejmów w Warszawie i – później – w Grodnie. W epoce Oświecenia pojawiły wspólne centralne organa Rzeczypospolitej – Rada Nieustająca, następnie Straż Praw i komisje wielkie. Statutowe przepisy zastrzegające dobra i urzędy Wielkiego Księstwa dla jego tubylców i urodzeńców uległy znacznemu rozluźnieniu wobec przenikania Koroniarzy, będącego efektem ujednolicania się narodu politycznego Rzeczypospolitej i konieczności wyrównania przez Wielkie Księstwo strat ludnościowych poniesionych w wojnach połowy XVII stulecia³⁸.

Jacek Staszewski et al. (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002), 211.

- 36 Kwestia wymaga badań. Na Wołyniu, a więc w Koronie zob.: Mikhaïlo Dovbishchenko, *Ukraïns'ka advokatura Volyni lyttovs'ko-pol'skoï doby (XVI-pochatku XVIII st.)* (Kiïv: Tsentr doslidzhen' advokatury i prava pri NAAU, 2019), 84-85. W każdym razie konstytucja 1647 r. nakazywała poprawę i druk Statutu wołyńskiego, podkreślając, że „wypisy z kancelarii województwa tegoż idiomaea Polonica wydawać rozkazujemy” *Volumina Constitutionum*, t. IV: 1641-1668, vol. 1: 1641-1658, wyd. Stanisław Grodziski, Marcin Kwiecień, Krzysztof Fokt (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2015), 101. Widać więc, że dopiero w połowie XVII wieku polszczyzna w kancelarii zaczynała panować. Przykładowo: dla ksiąg grodzkich krzemienieckich przełomem były – wedle Jana Jerzego Sowy – lata 60. i 70. tego stulecia.
- 37 Henryk Wisner, „Trzeci Statut i praktyka życia politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Zygmunta III i Władysława IV” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 1-2 (1992): 61; idem, „Trzeci Statut w życiu państwowym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Czasy Zygmunta i Władysława Wazów”, [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin* (Warszawa: Liber, 2004), 386.
- 38 Andrzej Zakrzewski, „Statut 1588 roku: gwarancja prawnej suwerenności Wielkiego Księstwa Litewskiego czy złudzenie?”, [w:] *Aktual'nye problemy istorii i kul'tury Sklad.: Anastasii A. Skep'i an. Vyp. 3 Vi alikae Kni astva Litoŭskae: zakanadaŭchae zabespi achenne dzi arz haŭnaha suverénitétu* (Minsk: Belaruskai a navuka, 2022), 300.

Za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego usiłowano – po raz kolejny – skodyfikować prawo³⁹. Od 1764 r. powoływano komisje oddzielne (koronną i litewską), bądź wspólne – bez skutku. Na sejmie warszawskim 1776 r. podjęto uchwałę o kodyfikacji, której przygotowanie powierzono Andrzejowi Zamoyskiemu, pod nazwą Zbiór praw sądowych, wspólnego dla Korony i Litwy. To skończyło się sejmem 1780 roku piękną katastrofą. Jedną z przyczyn – obok skoordynowanej akcji papieskiego nuncjusza i carskiego ambasadora – było przywiązanie szlachty litewskiej do swego kodeksu, symbolizującego odrębność Wielkiego Księstwa⁴⁰. Oczywiście akcja ta miała charakter polityczny, przez wieki bowiem – co ukazał Stanisław Kościółkowski – przeciwstawianie interesów Koroniarzy i Litwinów „zawsze sowiec się opłacało w agitacji politycznej obrońcom wszelkich odrębności prowincjonalnych, jednając im niezmiernie popularność”⁴¹. Kolejną próbę, podjętą przez Sejm Wielki, miał zwieńczyć Kodeks Stanisława Augusta. Ten chciałno oprzeć, przynajmniej w sferze deklaracji, na III Statucie, co miało szlachtę litewską usposobić przychylnie⁴². Ale wydarzenia 1792 roku kodyfikację uniemożliwiły.

Po pierwszym rozbiórze, Rosja utrzymała w mocy normy statutowe z zakresu prawa i procesu cywilnego, uchylając przepisy ustrojowe i – w praktyce – wiele przepisów karnych, wprowadzając zaś rozwiązania własne⁴³. Nie budzi to zdziwienia: już po zajęciu Smoleńszczyzny przez Moskwę w połowie XVII wieku statutowe przepisy aż do końca stulecia współistniały z regulacjami zdobywców⁴⁴. Natomiast w latach dwudziestych XIX stulecia

39 Wojciech Szafrński, *Kodeks Stanisława Augusta* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007), 30-185.

40 Ewa Borkowska-Bagieńska, „*Zbiór praw sądowych*” Andrzeja Zamoyskiego (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1986), 318.

41 Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. I, 104. Jednak nie wszystkie sejmy zobowiązały swych posłów do poruszenia tej kwestii, por. Dariusz Rolnik, *Adam Chmara (1720-1805) – ostatni wojewoda miński w świecie polityki czasów stanisławowskich i jego archiwum* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2022), 255.

42 Stanisław Borowski, *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów* (Warszawa: Nakładem Towarzystwa Prawniczego 1938), 1.

43 Sławomir Godek, *III Statut litewski w dobie porozbiorowej* (Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2012), *passim*.

44 Konstantin Kupchenko, „Primenenie norm Statuta 1588 g. v smolenskikh zemliakh”, [w:] *Aktual'nye problemy istorii i kul'tury Sklad: Anastasii A. Skep'i an. Vyp. 3 Vi alikae Kni astva Litoŭskae: zakanadaŭchae zabespi achenne dzi arz haŭnaha suverenitetu* (Minsk: Belaruskai a navuka, 2022), 301-311.

ograniczano stosowanie Statutu. Wprowadzało to chaos, który opisał Stanisław Morawski: „Litwa od daty przyłączenia jej do Rosji pod względem wymiaru sprawiedliwości była ciągle w położeniu prawdziwie więcej niż chaotycznym. Zostawiono jej prawa dawne w procesie cywilnym. W kryminalnym oprócz praw dotąd istniejących, krajowych, dołączono jeszcze procedurę rosyjską. Nadto w obu procedurach polecono opierać się i na ukazach, których, jeden drugiemu przeciwnych, do każdego przypadku stanu odszukać można było”⁴⁵. Nic dziwnego, że Statut – choć zdawano sobie sprawę z jego niedostosowania do nowych czasów⁴⁶ – stał się symbolem starego dobrego prawa. Pijaniuski Nikołaj Nowosilcow sztydził bowiem w Wilnie: „O Statucie litewskim! W całej Europie, w całym świecie nie ma prawa lepszego od tego genialnego dzieła Lwa Sapiehy”⁴⁷.

Ostatecznie kodeks uchylono 25 czerwca 1840 r. ukazem O rozciągnięciu mocy i działania rosyjskich praw cywilnych na wszystkie zachodnie przywrócone od Polski okręgi. W praktyce Statut jednak bardzo długo zachował pewną aktualność: u schyłku XIX stulecia jeszcze toczono procesy oparte na jego artykułach. Niektóre jego rozwiązania ostały się w prawie partykularnym guberni połtańskiej i czernihowskiej aż po rewolucję 1917 r. W II Rzeczypospolitej w 1930 roku Sąd Apelacyjny w Wilnie rozważał ważność ustanowienia służebności w Grodnie w 1839 r., więc – jeszcze pod rządami III Statutu⁴⁸. O względnej aktualności tego systemu świadczyły jeszcze wydane w 1937 r. przepisy o niszczeniu akt sądowych, nakazujące staranne przechowywanie akt spraw rozpatrywanych na podstawie norm III Statutu⁴⁹. Niektóre zaś jego instytucje przeszły w sferę zwyczaju, zachowując się – przynajmniej – do początków lat dwudziestych XX wieku. W województwach północno-wschodnich Rzeczypospolitej przestrzegano wówczas m.in. – wywodzących się z III Statutu – zwyczajów spadkowych oraz ustanawiania

45 Stanisław Morawski, *Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818–1825)*, (Warszawa: PIW 1959) 362.

46 Sławomir Godek, „Od czasu ustanowienia naszego kodeksu cywilizacja posunęła się naprzód, czyli o wadach i przewagach III Statutu litewskiego na początku XIX wieku”, [w:] *Lietuvos statutas: Temidės ir Klėjos teritorijos*, red. Irena Valikonytė ir Neringa Šlimienė, (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017), 223–238.

47 Godek, *III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, 97.

48 *Służebność światła z punktu widzenia Statutu litewskiego*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1930, 162–165.

49 Jacek Sobczak, „O dziejach Litwy” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 1 (1989): 153.

dożywocia⁵⁰, zaś administracja dóbr Tyszkiewiczów stosowała – tej samej proveniencji – zasady dzierżawy gruntów⁵¹. Ponieważ w tle były widoczne interesy gospodarcze, powodowało to – przynajmniej niekiedy – spory. Stwierdzano więc przykładowo: „zapewne serwituty to nie żaden zabytek Statutu litewskiego. Zapewne od Murawjowa i Bezaka początek swój biorą”⁵². To też wymaga zbadania, o ile obecnie w ogóle będzie możliwe.

Pod zaborem Statut stał się również – w jakimś stopniu – symbolem utraconej państwowości. Szczególnie widoczne było to po odwilży sewastopolskiej, w latach sześćdziesiątych XIX stulecia. Późniejszy paryski emigrant Mikołaj Akielewicz (Mikolajus Akelaitis) tak opisywał panujące w Wilnie nastroje na liberalizację polityki, związane ze wstąpieniem na tron Aleksandra II: „starzy adwokaci i patronowie utrzymywali, iż Litwa na pewno będzie miała swój statut”. Kontrastowało to z oceną polityki jego poprzednika: „za panowania Pawła i Aleksandra Litwini mogli wykonywać swój statut i bezkarnie używać języka polskiego; car Mikołaj zniósł to prawo, polecając im nie tylko mówić, ale czuć, myśleć i rządzić się po moskiewsku”⁵³. Wśród książek Bolesława Limanowskiego, udającego się w 1861 roku na zesłanie do guberni archangielskiej, była nie tylko książka do nabożeństwa, ale również Statut litewski⁵⁴. W tym samym okresie grodzieński marszałek gubernialny Wiktor Starzeński spotykał się w Petersburgu z kręgami rządowymi (m.in. z carem Aleksandrem II) i stworzył wówczas Memoriał o potrzebach Litwy, opublikowany następnie w krakowskim „Czasie”. Zaproponował

-
- 50 Kazimierz Petrusewicz, „Zwyczaj spadek włościan w województwach wileńskim i nowogródzkim”, [w:] *Zwyczaj spadek włościan w Polsce*, cz. 4, (Warszawa: Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego 1929), 6, 29-30; Szymon Muzykant, „Włościańskie prawo spadkowe w województwie poleskim i 5 wschodnich powiatów wojew. Białostockiego”, [w:] *Zwyczaj spadek włościan w Polsce*, cz. 4 (Warszawa: : Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego, 1929), 245. Oczywiście, nie było to regułą, zob. Muzykant, „Włościańskie prawo”, 53.
- 51 *Pamiętnik I Zjazdu Prawników Polskich w Wilnie 8–10 VI 1924, Rocznik Prawniczy Wileński* II, z. dodatkowy (1926/1927): 115.
- 52 Mikołaj Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855-1881) Studium historyczno-prawne* (Gdańsk: Arche, 2018), 342.
- 53 Reda Griškaitė, „Mikalojaus Akelaičio rankraščio Opisane Wielkiego Księstwa Litewskiego (1862) istorija”, *Archivum Lithuanicum*, t. XI (2009): 241, 249, zob. Dawid Fajnhauz, *1863 – Litwa i Białoruś* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton-Institut Historii PAN, 1999), 12.
- 54 Bardach, „Statuty litewskie”, 71.

wówczas przywrócenie – zapewne znowelizowanego – Statutu litewskiego⁵⁵. Natomiast podczas samego powstania styczniewego podczas rewizji w Mińsku znaleziono rękopiśmienny *Litewski katechizm*. W nim zaś pytano: „Kto jest Litwinem?”. I odpowiadano: „Ten kto wierzy w wolność i wypełnia prawa Statutu”⁵⁶. Zupełnie niedawno w Bibliotece Polskiej w Paryżu Tamara Bairašauskaitė odkryła przechowywany tam rękopis poematu *Dziewica Litwy Emilia Plater. Rymotwór historyczny. 1863* pióra litewskiego emigranta po powstaniu listopadowym Jerzego Ręczyńskiego (1805–1899). Nieukończony tekst powstawał w latach 1853–1879. Tom drugi zawiera scenę, gdy w zrujnowanej kaplicy powstańcy składają przysięgę na Statut litewski⁵⁷. Atoli takie postrzeganie Statutu – znowu – wymaga badań. Wnioski bowiem oparte na kilku wzmiankach nie są pewne.

U schyłku Rzeczypospolitej wybitny pisarz prawniczy i koroniarz Teodor Ostrowski⁵⁸ stwierdził: „w wielu artykułach prawodactwo koronne nie dorównywa doskonałości litewskiego: w tym lepszość jego i większa z zdrową polityką stosowność widocznie okazuje się”⁵⁹. W tej epoce prawo litewskie było niezbędne w Koronie. Stwierdzał to w 1828 r. – zresztą bez szczególnego zachwyty – Joachim Lelewel: „ułomne i defektowe statuta koronne potrzebowały niemałych rozumowań, aby dosyć rozwinięte być mogły; a nieraz niedostatecznymi się ukazały. Umocowywało się mniemanie, że potrzebują pomocy. Przez nadużycia, Korektura pruska, Statut litewski bywał

-
- 55 Dariusz Szpoper, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej* (Gdańsk: Arche, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003), 110.
- 56 Zenta Iā. Tal'virskaiā, „Nekotorye voprosy obshchestvennogo dvizheniia v Litve i Belorussii v kontse 50-kh – nachale 60-kh godov i podpol'naiā literatura”, [w:] *Revoliutsionnaiā Rossiiā i revoliutsionnaiā Pol'sha*, red. Vladimir A. D'iakov et al. (Moskva: „Nauka” 1967), 7, przyp. 5. Rękopisu nie znamy, natomiast tekst polski komisja śledcza przetłumaczyła na rosyjski, stąd i w kolejnym przekładzie na polski mogą występować nieścisłości.
- 57 Tamara Bairašauskaitė, „Kilka uwag o życiu i twórczości Jerzego Ręczyńskiego, autora poematu *Dziewica Litwy Emilia Plater*” *Rocznik Lituanistyczny*, t. VI (2020): 209–210, 216.
- 58 Zbigniew Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750–1802). Pisarz dawnego polskiego prawa sądowego* (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1956), passim.
- 59 *Prawo kryminalne angielskie przez Wilhelma Blakstona zebrane a przez x. T. Ostrowskiego S.P. wytłumaczone i uwagami do prawa polskiego stosownemi pomnożone*, t. I (Warszawa: w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Scholarum Piarum 1786), 295–296, por. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750–1802)*, 204.

brany”⁶⁰. Jego użyteczność – choć może nie wszystkich instytucji – w przeszłości nie budziła więc wątpliwości.

Natomiast Statut jako symbol państwowości litewskiej funkcjonuje nadal: konstytucja Republiki Litewskiej z 25 października 1992 r. stwierdza w preambule: „Naród Litwinów

- który przed wiekami stworzył Państwo Litewskie,
- uczynił jego prawnym fundamentem Statuty Litewskie i Konstytucje Republiki Litewskiej...”

Twórcom konstytucji chodziło tu o uniknięcie wskazywania – jako poprzednika Republiki Litewskiej – Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ono bowiem budziło spór: czy jest litewskie, czy białoruskie?⁶¹. Sam Statut natomiast takich pułapek nie tworzył. Podobny stosunek widać było na Białorusi, ale tylko momentami – meandry polityki Aliaksandra Łukaszenki raz Wielkie Księstwo i sam Statut – w końcu spisany w języku *starobiałoruskim* – na przemian wywyższały⁶² i poniżały⁶³.

Jak więc widać, kodeks ów po 200 latach od uchylenia dostarcza nadal aktualnych problemów naukowych i politycznych.

Bibliografia

Akty Vilenskoj arkhieograficheskoj komissii, t. XXXIV, *Akty otnosi ashchiesi a ko vremeni voiny za Malorossii u. Vil'na* Èl.-Tip. „Russkii Pochin”, 1909.

60 Cyt. za: Piotr Z. Pomianowski, *Początki polskiego czasopiśmiennictwa prawniczego. Serya pierwsza „Themis Polskiej”* (Warszawa: Campidoglio, 2015), 146.

61 Alfredas Bumblauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, przeł. Alicja Malewska (Warszawa: Muzeum Historii Polski-Bellona 2013), 177-182, 185.

62 Warto wspomnieć społeczne starania w 2012 r., by choć jeden egzemplarz ruskiego wydania 1588 roku znalazł się na Białorusi: Vladimir Miakishev, „Vozvrashchennoe nasledie. Ob êkzempli are Litovskogo Statuta 1588 goda iz fondov Muzei a istorii Mogileva”, [w:] *Historyi a Mahili ova: minulae i suchasnasts'. Zbornik navukovykh prats udzel'nika VIII Mizhnarodnaï naukova-praktychnaï kanferentsyi, 26-27 cherveni a 2013 h.* (Mogilev 2013), 251.

63 Aleh Dziarnowicz, „»Poszukiwanie ojczyzny«. Dyskurs na temat Wielkiego Księstwa Litewskiego we współczesnym społeczeństwie białoruskim”, [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. Alvydas Nikžentaitis, Michał Kopczyński (Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2014), 134-151

- Augustyniak Urszula, „Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze” *Kwartalnik Historyczny*, nr 1 (2002): 97-110.
- Bairišauskaitė Tamara, „Kilka uwag o życiu i twórczości Jerzego Ręczyńskiego, autora poematu *Dziewica Litwy* Emilia Plater” *Rocznik Lituanistyczny*, t. VI (2020): 197-220.
- Bardach Juliusz, „Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym”, [w:] Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*. 9-71. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1988.
- Borkowska-Bagińska Ewa, „*Zbiór praw sądowych*” Andrzeja Zamoyskiego. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1986.
- Borowski Stanisław, *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Prawniczego, 1938.
- Bumblauskas Alfredas, *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, przeł. Alicja Malewska. Warszawa: Muzeum Historii Polski-Bellona, 2013.
- Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696)*. Spis, oprac. Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba. Warszawa: DiG, 2007.
- Dovbishchenko Mikhaïlo, *Ukrains’ka advokatura Volyni lyttovs’ko-pol’skoï doby (XVI-pochatku XVIII st.)*. Kiïv: Tsentr doslidzhen’ advokatury i prava pri NAAU, 2019.
- Dyjakowska Marzena, „Decisiones Lituanicae Piotra Rojzjusza – przykład renesansowego źródła poznania stosowania prawa rzymskiego przed sądem asesorskim w Wilnie. Problemy badawcze i translatorskie” *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, nr 1 (2020): 1-15.
- Dziarnowicz, Aleh, „»Poszukiwanie ojczyzny«. Dyskurs na temat Wielkiego Księstwa Litewskiego we współczesnym społeczeństwie białoruskim”, [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. Alvydas Nikžentaitis, Michał Kopczyński. 134-151. Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2014.
- Fajnhauz Dawid, *1863 – Litwa i Białoruś*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton-IHPAN, 1999.
- Godek Sławomir, „Elementy prawa rzymskiego w prawie spadkowym I Statutu litewskiego”, [w:] *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, red. Irena Valikonytė, Lirija Steponavičienė. 107-130. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2005.
- Godek Sławomir, „Od czasu ustanowienia naszego kodeksu cywilizacja posunęła się naprzód, czyli o wadach i przewagach III Statutu litewskiego na początku XIX wieku”, [w:] *Lietuvos statutas: Temidės ir Klėjos teritorijos*, red. Irena Valikonytė ir Neringa Šlimienė. 223-238. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2017.
- Godek Sławomir, „Wpływ prawa bizantyjskiego na opiekę w Ruskiej Prawdzie i w I Statucie litewskim” *Zeszyty Prawnicze UKSW*, 1 (2001): 123-147.

- Godek Sławomir, *Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588)*. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2004.
- Godek Sławomir, *III Statut litewski w dobie porzobiorowej*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2012.
- Griškaitė Reda, „Mikalojaus Akelaičio rankraščio Opisane Wielkiego Księstwa Litewskiego (1862) istorija” *Archivum Lithuanicum*, t. XI (2009): 205-278.
- Іасінскіі Міхайл Н., *Ustavnye zemskie gramoty Litovsko-Russkogo gosudarstva*. Kiev: Univ. top. (V.I. Zavadskego), 1889.
- Jakowenko Natalia, „Świadomość prawna szlachty w zwierciadle obiegu literatury prawniczej na Wołyniu i Naddnieprzu”, [w:] Natalia Jakowenko, *Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI-XVII wieku*, przeł. Katarzyna Kotyńska. 95-122. Warszawa: Wydawnictwo UW, 2010.
- Jerzy Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne*, Warszawa: PWN, 1968.
- Jurkiewicz Jan, „Kilka uwag o poddaństwie włościan na Białorusi w XVI w. (w związku z pracą M.F. Spiridonowa, Zakrieposzczenije kriestianstwa Biełarussii (XV-XVI ww.), Nawuka i technika, Minsk 1993, s. 220)” *Przegląd Historyczny*, 1 (1996): 95-105.
- Kościółkowski Stanisław, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. I. Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego w Londynie, 1970.
- Kravets Maryna, Victor Ostapchuk, „Cossacks as Captive-Takers in the Ottoman Black Sea Region and Unfreedom in the Northern Countries”, [w:] *Slavery in the Black Sea Region, c.900–1900. Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam*, red. Felicia Roşu. 250-335. Leiden: Brill, 2022.
- Kupchenko Konstantin, „Primenenie norm Statuta 1588 g. v smolenskikh zemliakh”, [w:] *Aktual’nye problemy istorii i kul’tury Sklad: Anastasii i A. Skep’i’an. Vyp. 3 Vi’alikae Kni’astva Litoŭskae: zakanadaŭchae zabespi’achenne dzi’arz’haŭnaha suverënitëtu*. 301-311. Minsk: Belaruskai navuka, 2022.
- Lappo Jonas, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. I, cz. 2. Kaunas: Špindulio sp. 1934.
- Lazutka Stanislovas, „Istoricheskai rol’ Al’bertasa Goshtautasa v kodifikatsii Pervogo Litovskogo Statuta”, [w:] *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, red. Irena Valikonytė, Lirija Steponavičienė. 14-20. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.
- Lazutka Stanislovas, „Pirmojo Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslė”, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, red. Alfredas Bumblauskas, Rimvydas Petrauskas. 279-297. Vilnius: Aidai 1999.

- Lietuvos Metrika (1528-1547), 6-oji Teismų bylų knyga*, wyd. Stanislovas Lazutka, et al. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1995.
- Lulewicz Henryk, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588*. Warszawa: IH PAN-Wydawnictwo Neriton, 2002.
- Metryka Litewska. Księga wpisów nr 131*, oprac. Andrzej Rachuba. Warszawa: DiG, 2001.
- Miakishev Vladimir, „Vozvrashchennoe nasledie. Ob êkzempliâre Litovskogo Statuta 1588 goda iz fondov Muzeiâ istorii Mogileva”, [w:] *Historyiâ Mahiliôva: minulae i suchasnast’*. Zbornik navukovykh prats udzel’nikaŭ VIII Mizhnarodnaï naukova-praktychnaï kanferentsyi, 26-27 cherveniâ 2013 h. 248-260. Mogilev, 2013.
- Miakishev, Vladimir, *Îazyk Litovskogo Statuta 1588 goda*, Kraków: Lexis Nexis, 2008.
- Michalski Jerzy, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, cz. 1. Wrocław-Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958.
- Morawski Stanisław, *Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818–1825)*. Warszawa: PIW, 1959.
- Muzykant Szymon „Włościańskie prawo spadkowe w województwie pole skim i 5 wschodnich powiatach wojew. Białostockiego”, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, cz. 4. 177-304. Warszawa: Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego, 1929.
- „Pamiętnik I Zjazdu Prawników Polskich w Wilnie 8–10 VI 1924” *Rocznik Prawniczy Wileński*, II, z. dodatkowy (1926/1927).
- Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630-1707)*, red. Andrzej Rachuba. Warszawa: DiG, 2003.
- Petrusewicz Kazimierz, „Zwyczaje spadkowe włościan w województwach wileńskim i nowogródzkim”, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, cz. 4. 1-70. Warszawa: Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego, 1929.
- Pomianowski Piotr Z., *Początki polskiego czasopiśmiennictwa prawniczego. Serya pierwsza „Themis Polskiej”*. Warszawa: Campidoglio, 2015.
- Prawo kryminalne angielskie przez Wilhelma Blakstona zebrane a przez x. T. Ostrowskiego S.P. wytłumaczone i uwagami do prawa polskiego stosownemi pomnożone*, t. I. Warszawa: w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum, 1786.
- Radaman Andreï A., „Razvitie pravovoï sistemy. Statut 1588 g.”, [w:] *Istoriiâ belorusskoï gosudarstvennosti*, t. I, Belorusskaiâ gosudarstvennost’: ot istokov do kontsa XVIII v. red. Ol’ga H. Levko, Valentin F. Golubev. 443-466. Minsk: Belaruskaiâ navuka, 2018.
- Radaman Andreï A., „Sistematyzatsyiâ prava VKL i pytanne paprawy Trêtsiâha statuta VKL na soïmikakh Novaharodskaha vaiâvodstva

- ű 1587-1632 hh.” *Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorii* 7a, nr 2 (2018): 21-31.
- Radziwiűł Albrycht Stanisław, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. I, 1632–1636, przeł. i oprac. Adam Przyboű, Roman Źelewski. Warszawa: PIW, 1980.
- Raudeliűnas Vytautas, „Trečiojo Lietuvos Statuto pataisos (XVI a. pab.)“ [w:] *Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV – XIX*, red. Pranas Dičius et al. 129-141. Vilnius: Mintis, 1981.
- Rolnik Dariusz, *Adam Chmara (1720-1805) – ostatni wojewoda miński w świecie polityki czasów stanisławowskich i jego archiwum*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2022.
- Sliesoriűnas Gintautas, „Sejmiki nowogródzkie w okresie bezkrólewia 1696/97 r. a nadanie językowi polskiemu statusu urzędowego w Wielkim Ksiűstwie Litewskim”, [w:] *Między Zachodem a Wschodem*, red. Jacek Staszewski et al. 209-214. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002.
- „Służebność światła z punktu widzenia Statutu litewskiego” *Wileński Przegląd Prawniczy*, nr 5 (1930): 162-165.
- Sobczak Jacek, „O dziejach Litwy” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 1 (1989): 149-154.
- Starostina Inna P., „Sudebnik Kazimira 1468 g.”, [w:] *Drevneűshie gosudarstva na territorii SSSR. 1988-1989*. 170-344. Moskva: Nauka, 1991.
- Szafrąński Wojciech, *Kodeks Stanisława Augusta*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007.
- Szpopper Dariusz, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej*. Gdańsk: Arche-Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003.
- Tal’virskai 7a Zenta 7a., „Nekotorye voprosy obshchestvennogo dvizhenii 7a v Litve i Belorussii w kontse 50-kh – nachale 60-kh godov i podpol’nai 7a literatura”, [w:] *Revoliűtsionnai 7a Rossii 7a i revoliűtsionnai 7a Pol’sha*, red. Vladimir A. D’i 7akov et al. 5-77. Moskva: „Nauka”, 1967.
- Tarkowski Mikołaj, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855-1881) Studium historyczno-prawne*. Gdańsk: Arche, 2018.
- Valikonytė Irena, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Vaga, 2001.
- Vilniaus ir Źemaičių katedrų kapitulų statutai*, wyd. Wioletta Pawlikowska-Butterwick, Liudas Jovaiűa. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2015.
- Volumina Constitutionum*, t. IV, 1641-1668, vol. 1: 1641-1658, wyd. Stanisław Grodziski, Marcin Kwiecień, Krzysztof Fokt. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2015.
- Volumina Legum*, t. VII. Petersburg: Jozafat Ohryzko, 1860.
- Voronin Vasil’, „Pakhvala karali 7a Źhygimonta” Voűtsekha (Al’brėkhra) Gashtaűta i vydanne Pershaha statuta Vi 7alikaha Kni 7astva Litouskaha”,

-

For guidelines on the permitted uses refer to <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>